

IV° французько–українська археологічна конференція
 IV° colloque franco-ukrainien d'archéologie
 « L'ART GEOMETRIQUE DE LA PREHISTOIRE A NOS JOURS »
 «ГЕОМЕТРИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВІД ПРЕІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ»
 Kiev, avril 2015

ЕЛЕМЕНТИ ГЕОМЕТРИЧНОГО СТИЛЮ В ОБРАЗОТВОРЧІЙ ТРАДИЦІЇ ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ

Н.Б. Бурдо

Інститут археології НАН України

Ключові слова: Трипілля, Кукутень, стиль, орнаментация, декор

Трипілля - східний форпост хліборобської ойкумени стародавньої Європи. У сучасній історіографії Трипілля-Кукутень розглядається, як культурний комплекс, до якого відносять культури Прекукутень, Кукутень, Трипілля (етапи А – С II), пам'ятки типу Аріушд у Трансільванії. Генетично з цим культурним комплексом пов'язані також посттрипільські культурні угруповання: Городиштя-Ербічень, Фолтешть, Усатове, Софіївка.

Таблиця 1. Періодизація та абсолютна хронологія культурного комплексу Трипілля-Кукутень

Trypillia	Precucuteni - Cucuteni	cal. BC
Chalcolithic		
Trypillia A (Early Trypillia)	Precucuteni I-III	~5400 – 4600
Trypillia B I (Middle Trypillia)	Cucuteni A	~4600 – 4400
Trypillia B I – B II (Middle Trypillia)	Cucuteni A – B	~4400 – 4100
Trypillia B II (Middle Trypillia)	Cucuteni B I	~4100 – 3800
Trypillia C I (Middle Trypillia)	Cucuteni B 2	~3800 – 3300/3200
Early Bronze Age (EBA)		
Trypillia C II (Late Trypillia) Usatovo Culture Sophiivka	Horodiștea-Erbiceni- Gordinești	~3300/3200 ~ 2650

Трипільсько-кукутенська орнаментика характеризується багатою та розвиненою стилістичною традицією. Для декору кераміки використовувалося переважно дві техніки – заглиблений візерунок та розпис мінеральними фарбами. Заглиблені лінії та фон поміж ними заповнювалися фарбою після випалу гончарного виробу, що спричинило погану або дуже погану збереженість фарб. Кольорове оздоблення зберігається на посуді із заглибленим візерунком або частково, або на виробах, які були випалені після нанесення фарб. Найбільше зразків кераміки з заглибленим візерунком, жолобки якого заповнені білою пастою (рис. 1, 9-10, 21-22, 24, 29, 32, 34, 36, 41). Фарбування стрічок червоною фарбою також представлено (рис. 1, 33).

Техніка візерунків, в основі яких заглиблена орнаментация, характерна для Прекукутеня – Трипілля А. Прекукутенська техніка орнаментации виступає як домінуюча у керамічних комплексах поселень деяких локально-хронологічних груп на лівобережжі Дністра та у Побужжі на етапах Трипілля VI, у Побужжі, буго-дніпровському межиріччі та Середній Наддніпрянщині у період Трипілля VI-VII, а у Середній Наддніпрянщині прекукутенська традиція зберігається на етапах Трипілля VII - C I.

Розпис, класичний для посуду культурного комплексу Кукутеня-Трипілля, з'являється у поселеннях Кукутеня А у Прикарпатській Молдові. На поселеннях Кукутеня А-Трипілля VI у керамічних комплексах різних локальних груп використовувалася як прекукутенська, так й кукутенська техніки декору. Згодом традиція розписувати посуд поширюється на прудо-дністровське межиріччя та на Дністер, мальована кераміка набуває певного поширення на етапі Трипілля B I, але відсоток посуду із заглибленим декором все ще досить значний. Втім, у керамічних комплексах поселень Кукутеня А-В та заліщицької групи Трипілля B I заглиблена орнаментация відсутня. У той же час прекукутенська традиція заглибленої орнаментации представлена певним відсотком у керамічному комплексі солонченської групи, важливе місце займає у Кліщеві, домінує в кераміці поселень Побужжя та Наддніпрянщини, куди розписний посуд потрапляв з теренів Дністра або з Кліщива.

Фарби розписного візерунку, на відміну від кольорового оздоблення посудин із заглибленою орнаментацией, закріплювалися випалом, що й забезпечило його збереженість впродовж багатьох століть. Для заглиблених та мальованих візерунків характерне використання мінеральних фарб лише трьох основних кольорів: білого, чорного (коричневого) та червоного (темно-червоного, помаранчевого, вишневого). У колористичних сполученнях іноді відігравав роль також фон посудини сірого, чорного, яскраво жовтого або теракотового кольору.

Для першого періоду культурного комплексу Трипілля-Кукутеня Прекукутеня-Трипілля А характерна виключно кераміка, із заглибленим візерунком та кольоровим оздобленням, що не був закріплений випалом.

Кераміка найдавнішої фази Прекукутень I-II – Трипілля А здебільшого оздоблена доволі простими лінійно-стрічковими композиціями с прокреслених ліній. Є посуд, що оздоблено візерунком, який виконано архаїчною технікою вирізання елементів орнаменту по не до кінця висушеної поверхні посудини (рис. 1, 1-10). Припускається, що така техніка декору спочатку використовувалася для оздоблення дерев'яних виробів. Дрібні елементи декору - квадрат, ромб, трикутник, зигзаг утворюють здебільшого горизонтальні зони, стрічки, а іноді доволі складні композиції. Квадрати (прямокутники) утворюють візерунок у вигляді «шахівниці», ланцюжки трикутників утворюють зубчасті лінії («вовчий зуб»), або розташовані у стрічках вершинами назустріч одна одній таким чином, що поміж них утворюється ромби або стрічка – зигзаг. Композиції з дрібних геометричних фігур утворюють фризи на тулубі посудини. Заповнені білою пастою фарбою матові візерунки контрастували з полірованим чорним (темним) фоном, створюючи ефектне оздоблення. Посуд з різним геометричним візерунком у керамічних комплексах Прекукутень I-II – Трипілля А мало поширений.

На фазі Прекукутень I-II – Трипілля А у прокреслених візерунках окрім стрічкові елементи супроводжуються фігурами окружностей (зокрема концентричних), кіл, овалів, трикутників, ромбів. Усі вони здебільшого виступають, як елементи орнаментальних композицій, що мають певне знакове навантаження.

На фазі Прекукутень III – Трипілля А фризи з «шахівниці» та «вовчого зубу» невідомі. Найбільш поширені стрічкові спіральні композиції з використанням кіл, овалів (рис. 1, 17, 19), заштрихованих трикутників, зміїної символіки (рис. 1, 11-12, 20). Мотиви у вигляді груп навкісних ліній, «ялинки», кутових композицій, паралельних рисок у заглибленій техніці характерні для оздоблення ручок керамічних черпаків (рис. 1, 13-16), трапляються на посуді. Хрестоподібні композиції або хрест виконані у різній техніці (рис. 1, 12, 21). Поширення набувають візерунки з такими елементами, як кола, півкола або сегменти, овали. Ці фігури домінують в орнаментальних композиціях, що особливо чітко простежується при розгляданні колових розгортках візерунків із заглибленою орнаментациєю. Аналіз системи заглибленої орнаментациі посудин різних форм доводить єдність схем та сюжетів декору для всього керамічного комплексу, стійкість елементів орнаментациі, панування чотирьохчасних, хрестоподібних негативно-позитивних композицій з центром у вигляді кола, що обертаються у напрямку годинникової стрілки.

Поодинокими екземплярами у керамічних комплексах Прекукутень III-Трипілля А трапляються вироби з малюнком, зробленим фарбами (рис. 1, 12).

У керамічних комплексах Кукутень А зберігається прекукутенська традиція заглибленого візерунку, але відсоток такої кераміки невеликий. Втім на поселеннях Трипілля В I панує кераміка із заглибленим декором. У

порівнянні з прекукутенською орнаментациєю іноді дещо змінюється техніка візерунку, але елементи та схеми орнаментальних композицій залишаються традиційними: спіраль (рис. 1,24), концентричні окружності, овали (рис. 1, 24, 27-26), заштриховані трикутники (рис. 1, 24, 30). Поширені зміїні спіральні мотиви (рис. 1, 22-23, 34), стрічкові візерунки (рис. 1, 31, 33). Для орнаментациї кераміки сабатинівської групи типове використання місячної символіки у вигляді серпа або завитка (рис. 1, 28-29, 32). У деяких локальних групах набуває поширення кутові орнаментальні композиції, зображення ромбічних фігур (рис. 1,35).

На етапі Трипілля В І – В ІІ у керамічних комплексах поселень різних локальних Побужжя, зокрема Кліщева та Пеньожкова посуд із заглибленою орнаментациєю не втрачає прекукутенських традицій (рис. 1, 36-41). Подібна за стилем кераміка пам'яток, віднесених В.В. Хвойкою до культури А (рис. 1, 39-40). У орнаментациї панують спрощені стрічкові візерунки (рис. 1, 36-37, 39), серед популярних елементів – концентричні окружності (рис. 1, 41-42), спіральні-змійні сюжети (рис. 1, 40). На кратерах та покрийках з'являються схеми заглиблених візерунків у вигляді фестонів та розімкнутих овалів (рис. 1, 38), невідомі для прекукутенської орнаментациї.

Саме візерунки нового стилю зберігаються на цій самій формі посуду в поселеннях типу Гарбузин, чапаївської та коломийщинської групи Трипілля В ІІ (рис. 1, 45-46) та С І Середньої Наддніпрянщини (рис. 1, 43-44). На етапі Трипілля В ІІ зерновика із заглибленим спіральним орнаментом, іноді доповненим фарбами, та покрийки до них у невеликій кількості трапляються на поселеннях раковецького варіанту, володимирівської (рис. 2, 30), небелівської груп.

На посуді із заглибленою орнаментациєю з поселень Трипілля С І Наддніпрянщини фестонна схема виступає у дещо спрощеному вигляді (рис. 1, 43), крім того замість дугоподібних фігур зображуються навкісні стрічки з паралельних ліній (рис. 1, 44). Орнаментальні композиції на зерновиках, оздоблених заглибленим візерунком, втрачають прекукутенські традиції. Зображені на них сюжети не мають нічого спільного із спіральними малюнками Трипілля.

Появу розписної кераміки у культурі Кукутень пояснюють переважно двома чинниками – трансформацією техніки сполучення заглибленого візерунку та фарбування, та впливами традицій сусідніх культур, зокрема Петрешть та Тиса. Необхідно зауважити, що для розпису Кукутень А та Петрешть характерне сполучення спіральних та геометричних композицій, а у кераміки Потисся спіральні композиції відсутні.

Деякі стилі орнаментациї чітко показують шлях переходу від заглибленого візерунку, жолобки якого заповнювалися фарбою, до власне розпису. Прикладом можуть бути різноманітні орнаментальні композиції з червоних або білих смуг та стрічок, обведених чорним контуром (рис. 2, 4-7, 9). Такий візерунок трапляється також й на кераміці Трипілля В І – В ІІ (рис. 2, 13, 16, 22). У розписній орнаментациї Кукутень А – Трипілля В І панують

спіральні мотиви, зокрема й «S» - подібні (рис. 2, 1-3, 6-7, 11-12), елементи у вигляді овалів, окружностей, ромбів, кутових композицій, що традиційні ще для Прекутень-Трипілля А.

З впливами іззовні можна пов'язувати появу кутових та меандрових композицій у розписі посуду фази Кукутень А (рис. 2, 4-5, 10). Цікаво, що вони часто виступають у сполученні на одній посудині з такими традиційними елементами, як окружності, овали, валюти (рис. 2, 4-5).

Розписний візерунок зазвичай вкриває всю поверхню посудини, розташований вільно, без розподілу по горизонталі та вертикалі. Стили розписної орнаменталії Кукутень А – Трипілля В I різноманітні. Широко застосовувалася сполучення трьох фарб чорної, білої та червоної (рис. 2, 4-7, 9). Домінуючим був червоний або чорний колір. Розповсюджені візерунки, нанесені двома фарбами, білою та чорною (рис. 2, 2, 3), або червоною та чорною (рис. 2, 2) по помаранчевому фону посудини.

Розписний посуд на більшості поселень Трипілля В I на схід від Дністра вважають імпортом (рис. 2, 11-12), бо трапляються лише поодинокі екземпляри.

В розписній орнаменталії Кукутень А-В – Трипілля В I-В II зберігаються мотиви, стилі та композиції, характерні для попереднього етапу. Втім з'являються й новації, зокрема валюти, стрічки з косих хрестів (рис. 2, 14), темні кола (рис. 2, 13) лінзоподібні овали з колом (рис. 2, 17), які утворюють «лицьову» схему, кола, з'єднані навкісними стрічками (схема «tangentialkreisband», фестонна схема (рис. 2, 20), бітрикутні антропоморфні фігури (рис. 2, 18). Застосовується поліхромний розпис, але у багатьох візерунках починає домінувати чорний колір, коли візерунок нанесений чорною або темно-коричневою фарбою по природному фону або помаранчевому ангобу. Орнамент чітко розподіляється на зони в залежності від форми посудини, застосовується поділ на метопи (рис. 2, 18). Таким чином у кераміці етапу Кукутень А-В – Трипілля В I – В II з'являються стилістичні ознаки, які стануть провідними на наступних етапах.

Розпис Кукутень В – Трипілля В II – С I втрачає поліхромію. Зберігаються візерунки у два кольори (чорний + червоний, чорний + білий), але превалює розпис чорною (темно-коричневою) фарбою по природному цегляному фону або помаранчевому ангобу. Орнамент компонується у широкі фризи або у 2 – 3 орнаментальні смуги, які розташовані на верхній частині посудини та займають половину або дві третини її висоти. Основні елементи декору: широкі смуги, на півдуги, темні і світлі кола, овали, зокрема лінзоподібні та листоподібні, трикутники, фестони, тонкі лінії, зокрема й закомпоновані у стрічки, зооморфні (рис. 2, 36, 45, 46) та антропоморфні фігури (рис. 2, 46). Основні схеми розписної орнаменталії: «S» - подібні стрічки (рис. 2, 32, 24), спрощена лінійна (рис. 2, 27, 37), фестони, лицьова, метопна (рис. 2, 26, 29, 33, 39), «tangentialkreisband» (рис. 2, 25, 27, 45, 57), кометна, 8 - подібна (рис. 2, 40), хвильова (рис. 2, 42), сегментоподібна (рис. 2, 31).

Розписна орнаментация кераміки Трипілья С II відрізняється від попередніх етапів майже кардинальною зміною елементів та схем орнаментации. Превалює монохромний розпис чорною фарбою, а допоміжні елементи візерунку іноді намальовані червоною фарбою. Головним елементом орнаментации виступають стрічки з кількох паралельних ліній, які розташовані навкісними смугами, горизонтально, утворюють орнаментальні композиції з овалів (рис. 2, 47, 51, 56), дуг (рис. 2, 52-53). Зберігаються антропоморфні бітрикутні фігури (рис. 2, 47, 56) та зооморфні зображення (рис. 2, 54). На деяких посудинах продовжує використовуватися метопна схема (рис. 2, 55). Поширений мотив сітки (рис. 2, 48, 50, 55). Як окремі елементи виступають вертикальні ланцюжки зигзагу (рис. 2, 51, 56) та «W» - подібних знаків (рис. 2, 45). Кераміка з розписною орнаментацией складає на більшості пам'яток Трипілья С II та усатовської культури невеликий відсоток. Ця обставина, як і стилістична відмінність розпису від попередніх етапів Трипілья, знаменують процес зникнення Трипілья.

Аналіз декору культурного комплексу Трипілья – Кукутень показує розмаїття та трансформацію орнаментальних стилів у просторі та часі. Орнаментований посуд демонструє культурну локальну специфіку. Якщо розглядати зображувальну традицію первісних суспільства як певну інформаційну систему, то саме орнаментация, яка виступає як певна знакова система, відображає культурну та соціальну ідентичність певних угруповань землеробського суспільства.